

PAPER DETAILS

TITLE: KÂİNATA HIKMET NAZARIYLA BAKMAK: MA'ÂRIF-NÂME'DE LISÂN-I HÂL ÖRNEKLERİ

AUTHORS: Aysun ÇELİK

PAGES: 560-580

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/602936>

Dr. Öğr. Üyesi Aysun ÇELİK

Hacettepe Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Ankara/TÜRKİYE
aysuncelik@hacettepe.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-4734-1676

KÂİNATA HİKMET NAZARIYLA BAKMAK: MA'ÂRİF-NÂME'DE LİSÂN-I HÂL ÖRNEKLERİ

TO LOOK AT THE UNIVERSE BY THE
WISDOM: LANDUAGE OF IMAGE EXAMPLES
IN MA'ÂRİF-NÂME

DOI Number: 10.28981/hikmet.498434

ÖZ

Mevcutatın görüntüsüne bakarak onda ilahi işaret, remiz ve hikmetler derip derleyebilen edipler; mahlûkatın "lisân-ı hâl"ini de edep ve ibretle dile getirmiş, kaleme almış, kâğıda dökmüşlerdir. Yaratılardan Yaratıcı'ya götüren yüksek bir telakkinin ifadesi olarak hâlden hakikate açılan bu mütefekkirâne bakış, İslami ve insani medeniyetin cevherini oluşturmuş, canlı-cansıza karşı merhameti, güzel ve iyi muameleyi gerektirmiş, özendirmiştir.

Bu çalışmada; klasik Türk edebiyatı sahasında, özgün nesir üslubuyla meşhur olan Sinan Paşa'nın nasihatname türünde kaleme aldığı Ma'ârif-nâme'sinde "lisân-ı hâl" başlığı altında yer alan yazıları incelenmiştir. "İşâret-i Lisân-ı Hâl, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Bâd-ı Nesîm, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Verd, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Nergis, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Bülbül, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Hamâme, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Tâvus, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Horûs, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Hüdhüd, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Baykuş, İşâret-i Rumûz-ı Kelb" başlıklarıyla verilen on bir lisan-ı hâl yazısı üzerinden "nesîm, verd, nergis, bülbül, hamâme, tâvus, horûs, hüdhüd, baykuş, kelb" unsurlarının mazmun/metafor olarak edebiyatımızdaki yerine değinilmiş ve Sinan Paşa'nın ortaya koyduğu varlık tasavvuru değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sinan Paşa, Ma'ârif-nâme, lisân-ı hâl, hikmet.

ABSTRACT

The poets and writers gathering divine signs, traces and wisdom by looking at the image of everything created; the "language of image" of the existence of the deed and has written and poured. This view, which is the expression of a high understanding that takes everything from everything that exists, to God, has formed the essence of Islamic and human civilization, has demanded and encouraged compassion, good and good treatment against the living and non-living.

In this study; Sinan Pasha, who was famous for his style of original prose in the field of classical Turkish literature, was examined in his book Ma'ârif-nâme, which was written under the title of "lisân-ı hâl" in his book Ma'ârif-nâme. Through the eleven image language texts given with the headings of "İşâret-i Lisân-ı Hâl, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Bâd-ı Nesîm, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Verd, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Nergis, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Bülbül, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Hamâme, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Tâvus, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Horûs, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Hüdhüd, İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Baykuş, İşâret-i Rumûz-ı Kelb", the place of the elements "wind, rose, narcissus, nightingale, dove, peafowl, rooster, hoopoe, owl, dog" in our literature as metaphor and the imagination of Sinan Pasha were evaluated.

Keywords: Sinan Pasha, Ma'ârif-nâme, language of image, wisdom.

GİRİŞ

Arapçada “nazar, tefekkür, tedebbür, i'tibâr ve taakkul (akl)” kelimeleriyle ifade edilen “düşünme”, İslamiyet’in ve dolayısıyla tasavvufun temel ilkelerindendir. Asıl anlamı “gözle bakmak” olan nazar, “kalp gözüyle bakmak, düşünmek, bir şey hakkında tefekküre dalmak, nazarî araştırmalarda bulunmak” manasında kullanılmaktadır. “Fıkr” kökünden türeyen tefekkür de nazara denk bir anlamda olup, “akletmek ve fikretmek” manasında Kur’ân’î bir hükümdür (Kutluer, 1994: 53). “Nazar” ve “tefekkür” kavramlarıyla ilişkili kelimelerden biri de “hikmet” olup, hikmet; “bakmak”, “düşünmek” şeklindeki sıralı hareketin “bilmek” manasındaki sonucudur.

Hoca Ahmed Yesevî'nin manzumelerine verilen bir isim olmasının yanı sıra; kâinattaki nesnelerin mahiyetini anlatan *ilim*, mevcudatın özünü ve varoluş sebebini arayan *irfan*, eğitici ve öğüt verici sözlerin bütünü olarak tarif edebileceğimiz “hikmet” kavramı, klasik Türk edebiyatı şair, nasir ve münşileri için bir tefekkür ifadesi, bir nasihat etme aracı olagelmıştır.

Tasavvufun ve edebiyatın bu ana mefhumu, terminolojide “ilahi sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların var oluş amaçlarının kavranması, sebeplerle bunların sonuçları arasındaki ilişkilerde ilahi iradenin rolünün keşfedilmesi, kalbin ilahi sırlara vakıf olması” (Kara, 1998: 518-519) olarak tarif edilmektedir. “Hikmet”in en genel ve isabetli tanımlarından birini de “asıllarına uygun olarak eşyanın mahiyeti, nitelikleri, özellikleri, hükümleri, sebep-sonuç bağlantısı, varlıklar alanındaki sıkı düzenin sırrı hakkında bilgi sahibi olmak, bu bilginin gereğine göre hareket etmek” (Kara, 1998: 519) ifadeleriyle Abdürrezzâk el-Kâşânî yapmaktadır.

Bazen irfanın bir mertebesi ve bazen de irfana denk görülen hikmet (Kara, 1998: 519), esasen tefekkürün bir neticesi olarak da düşünülebilir. Zira “akletme, fikretme, düşünme, düşünülme, zihin yorma” (Şahin, 2012) manalarında kullanılan tefekkür, kâinattaki her güzelliği sonunda ilahi bir remiz/işaret/nişane olarak görmeye varan bir düşünce hareketi, bir bilme ve olma eylemidir.

Yazıdan kıraate, edebiyattan bediiyata kadar tüm mahsullerin sahiplerinin kendilerine has tefekkür anlayışları, tezekkür yöntemleri ve dolayısıyla sanat telâkkileri vardır. Bu bakımdan varlığa ve -hatta- yokluğa hikmet nazarından ve hakikat aynasından bakan medeniyetimiz, “gönül Ka‘besi”ni mamur etmek hedefiyle derin ve ince bir tefekkür anlayışını benimsemişlerdir.

Mevcudatın görüntüsüne bakarak onda ilahi işaret, remiz ve hikmetler derip derleyebilen üdeba; birer ibret levhası ve hakikat vesikası kaydedebilmek niyeti ve hâllere tercüman olabilmek gayesi ile varlığın “lisân-ı hâl”ini de edep ve ibretle dile getirmiş, kaleme almış, kâğıda dökmüştür. Yaratılandan Yaratıcı’ya uzanan yüksek bir anlayışın ifadesi olan ve hâlden hakikate açılan bu mütefekkirane bakış, İslami ve insani medeniyetin cevherini oluşturmuş, canlı ve cansızlara karşı merhameti, güzel ve iyi muameleyi gerektirmiş ve özendirmiştir.

Arapça havl kökünden gelen ve “şimdiki zaman; oluş, bulunuş, sûret, keyfiyet, durum, değişme, dönüşme, durum ve tavır” (Demirci, 1997: 216) anlamlarında kullanılan hâl kelimesi İslami literatürde ve bilhassa tasavvufta çeşitli ibare ve tamlamalarla karşımıza çıkmaktadır. *Haller konusunda tasavvufta yapılan incelemeler sonucunda ulaşılan bilgilere “ilm-i hâl” veya “ilm-i ahvâl” denir. Bir çeşit tasavvuf psikolojisi demek olan ilm-i hâl öneminden dolayı tasavvuf ilmiyle aynı anlamda kullanılır. Nitekim sûfîler tasavvufa “ilm-i hâl” veya “ilm-i ahvâl”,*

annesi Osmanlı âlimlerinden Molla Yegân'ın kızıdır. Doğduğu andan itibaren ömrünü ilim ve irfan muhitlerinde sürdüren Sinan Paşa, babası Hızır Bey'in Fâtih tarafından İstanbul'a davet edilmesiyle 13-14 yaşında İstanbul'a gelmiş, burada ilimle münasebetini ve işgalini artırmıştır. Dedesi Mollâ Yegân'ın meclislerine devam eden Sinan Paşa, bu meclislerde Mollâ Hüsrev, Mollâ Gürânî, Mollâ Kırımı, Hoca-zâde Muslihuddin ve Kestelî gibi devrin önemli âlimleri ile bir araya gelme imkânı elde etmiştir (Naskali, 1987: 1; Koç, 2009: 229; Tulum, 2011: 15-23).

Babası Hızır Bey'in ölümü üzerine H 863/M 1458-59 yılında Fâtih tarafından önce Edirne'ye daha sonra Darülhadîs'e müderris olarak gönderilen Sinan Paşa'ya "Hâce-i Sultânî" unvanı verilmiş ve padişah hocalığına yükseltilerek Sahn müderrisliğine tayin edilmiştir. H 875/M 1474'te vezir olan ve "Hoca Paşa" diye anılan Sinan Paşa daha sonra vezir-i azamlığa getirildiyse de aynı yıl bu görevden alınmış, mahkûm olmuş, ulemanın Sultan'a baskısıyla hapisten çıkartılmış fakat Fatih'in vefatına kadar kadılık ve müderrislik vazifeleriyle Sivrihisar'da yaşamıştır. II. Bâyezîd zamanında İstanbul'a avdet eden Sinan Paşa'ya vezirlik rütbesi bu sultan tarafından iade edilmiş, günlük yüz akçe ile Edirne Dârülhadîs Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir (Özcan 1989: 194-195; Koç, 2009: 230; Tulum, 2011: 16). Paşa, ismini ve kıymetli eserlerini geride bırakarak 24 Safer 891/1 Mart 1486 tarihinde akşamüzeri (Özcan 1989: 196) ebedî âleme irtihal eylemiştir.

Sinan Paşa'nın eserleri onun tam bir ilim-irfan menbaı olduğuna delildir. Genç yaşlarda Aristo ve Eflâtun gibi eski Yunan filozoflarının ve İslâm mütefekkirlerinin eserleri ile meşgul olan Sinan Paşa, Şeyh Vefâ Hazretleri'nden gördüğü manevî destek ile İslâm ilimlerinin yanında; aritmetik, astronomi, felsefe, fizik, geometri, kimya, tıp gibi bilim dallarıyla bu alanda eser verecek kadar ilgilenmiştir (Çelik, 2017: 233-234). *Tazarru'-nâme*, *Ma'ârif-nâme*, *Tezkiretü'l-Evliyâ* isimli üç meşhur Türkçe eserinin yanı sıra, çeşitli konularda hâşîye ve risaleler yazmıştır.

Sinan Paşa'nın edebî tecrübelerinin önemli mahsullerinden olan *Ma'ârif-nâme*, kendi ifadesiyle "ahlak babında nasihatname suretinde bir kitap"tır (Ertaylan 1965: 26; Tulum, 2013: XXI). Klasik tertibe uygun olarak *Münâcât*, *Na't*, *Na'tü'l-Aşeretü'l-Mübeşşere*, *Na'tü'l-Hulefâi'l-Erbaa*, *Sebeb-i Tahrîr-i Kitâb* bölümleriyle başlayan *Ma'ârif-nâme*, sırasıyla; *dünyanın zemmi*, *af*, *şefaât*, *faydasız ilimler*, *marifet*, *kaza*, *nimet*, *bela*, *zenginlik*, *gafillik*, *halvet*, *Kâbe çevresinde yaşama*, *akıl*, *öfke*, *zulüm*, *haram*, *nefs*, *kalp hastalığı* ve *tabipliği*, *ilim ıstılahları*, *insanın yaratılışının maksadı*, *nesnelerin devri/yörüngesi*, *ibret nazarı*, *dünya nimetlerini yerme*, *sadaka*, *hizmet etmeyi sevmek*, *faydalı ilimlerle meşgul olmak*, *lisân-ı hâl* ve *örnekleri*, *zamane insanlarını yerme*, *halktan uzaklaşmak*, *Arap dili* ve *ıstılahları*, *din bilginlerinin terimleri*, *hikmet*, *Kur'ân-ı Kerîm*, *hocalara saygı*, *Kutb*, *şairlere yergi*, *korku* ve *ümit*, *Eflatun'dan sözler*, *tevhid*, *kanaat*, *ahlak*, *salih amel*, *cömertlik*, *âlimler*, *kadılar*, *müneccim* ve *tabipler*, *erdem/fazilet*, *sultana hizmet*, *zalim yöneticiler*, *hak*, *cimri zenginler* ve *dilenciler*, *hezl* ve *mizah*, *iman*, *dünyanın geçiciliği*, *dünyadan şikâyet*, *tevhid*, *kanaat* ve *açgözlülük*, *ehl-i dünya*, *ilim-akıl*, *cehalet*, *susmak*, *öğütün faydaları*, *tevbe*, *ihsan*, *sadakat*, *öfke*, *şeyhler*, *sultanlara öğüt*, *Allah'ın saltanatı*, *can almak*, *sultanların adabı* ve *hakikatı*, *asker*, *vezir*, *görünmez güçler*, *tevhid*, *Allah dostları*, *kalp ehli* gibi konularla birlikte aralarda *tevbihat*, *tenbihat*, *teesüfat*, *takriat* başlıklı nasihatlerden, öğüt ve ibret verici

hikâyelerden ve hikmetli sözlerden oluşmaktadır. Eser, Hâtıme bölümü ile tamamlanmıştır.

Görüldüğü üzere *Ma'ârif-nâme*, belirli bir muhtevaya göre şekillenmemiş, Sinan Paşa'nın arzu ettiği konu üzerinde düşüncelerini ifade etmesi ile ortaya çıkmıştır. *Ma'ârif-nâme*'yi günümüz Türkçesine çeviren Mertol Tulum, eserin üslubu için; “Bu eser, dil açısından taşıdığı önem bir yana, konusu ve içeriği bakımından da son derecede ilgi çekicidir. Birçoğu vecize/aforizma değerinde olan sözlerin yoğun anlamlı kısa cümle kalıplarıyla verilmesi, bu esere ilk bakışta kolay okunur, sade dilli bir eser görüntüsü verir ancak Paşa'nın çok zengin dağarcığı ile engin kültüründen saçılan kelimelerin zengin anlam yükleri ile düşünce deryasının derinliğinden çıkarıp ortaya sürdüğü söz incilerinin parıltıları, okuyanı, bir yanıyla içine girilmesi gerçekten oldukça güç bir anlam dünyasıyla bir yanıyla da göz kamaştırıcı bir üslupla karşı karşıya getirir.” (2013: XXI) demektedir.

Bu çalışmada, kâinata hikmet nazarıyla bakan, suretten sireti okuyabilme niyetini ortaya koyan Sinan Paşa'nın *Ma'ârif-nâme*'sinde bulunan *İşâret-i Lisân-ı Hâl*, *İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Bâd-ı Nesîm*, *İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Verd*, *İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Nergis*, *İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Bülbül*, *İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Hamâme*, *İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Tâvus*, *İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Horûs*, *İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Hüdhüd*, *İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Baykuş*, *İşâret-i Rumûz-ı Kelb* başlıklı lisân-ı hâl yazıları üzerinden mezkûr unsurların mazmun/metafor olarak edebiyatımızdaki yerine değinilecek ve Sinan Paşa'nın varlık tasavvuru değerlendirilecektir.

MA'ÂRİF-NÂME'DE LİSÂN-I HÂL ÖRNEKLERİ¹

Sinan Paşa, muhtelif konular hakkındaki düşüncelerini dile getirdiği *Ma'ârif-nâme*'sinin bir bölümünde, önce “lisân-ı hâl”e dair bir girizgâh yapmış; ardından ilkin *rüzgâr*; sonra nebatattan *gül* ile *nergis*; devamında da hayvanattan *bülbül*, *güvercin*, *tavus*, *horoz*, *hüdhüd*, *baykuş*, *köpek* üzerine lisân-ı hâl örnekleri vermiştir. Klasik Türk edebiyatı şair ve nasirlerinin mevcudata ve mahlûkata bir önem ve özellik atfeden bu özenli tutumu ile bir anlam ve sembol yükleme arayışı ve anlayışı, *Mantıku't-Tayr*, *Deh-Murg*, *Gül ü Bülbül*, *Bülbül-nâme*, *Bülbülüyye*, *Tûtî-nâme* gibi eserler başta olmak üzere hayvanlara dair pek çok atıf ve hikâye ile karşımıza çıkmaktadır.² Bunun yanı sıra “şükûfe-nâme” olarak bilinen çiçeklerle

¹ *Ma'ârif-nâme*'nin metni ve günümüz Türkçesine çevirisi için “Mertol Tulum. (2013), *Sinan Paşa Maârif-nâme-Özlü Sözler ve Öğütler Kitabı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.” künyeli çalışmanın “İşâret-i Lisân-ı Hâl (Tulum, 2013: 252-259), İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Bâd-ı Nesîm (Tulum, 2013: 258-263), İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Verd (Tulum, 2013: 262-267), İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Nergis (Tulum, 2013: 266-269), İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Bülbül (Tulum, 2013: 268-271), İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Hamâme (Tulum, 2013: 270-273), İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Tâvus“(Tulum, 2013: 272-275), İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Horûs (Tulum, 2013: 274-277), İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Hüdhüd (Tulum, 2013: 278-281), İşâret-i Lisân-ı Hâl-i Baykuş (Tulum, 2013: 280-283), İşâret-i Rumûz-ı Kelb (Tulum, 2013: 284-289) başlıklı ilgili bölümlerinden istifade edilmiştir. Metnin çevirisi tırnak içinde, asıl metinden alıntılar italik olarak verilmiştir.

² Klasik Türk edebiyatında hayvanlar konusunda ayrıca bk. Ömür Ceylan. (2015), *Kuşlar Dîvânı*, *Osmanlı Şiir Divanı*, Kapı Yayınları, İstanbul.; Aysun Çelik.

ilgili inanışları, güzellikleri, bilgi ve gelenekleri anlatan eserler ile bitkilerin ve ağaçların salındığı şiirler de şairlerimizin tabiat sevgisinin ve varlık nazariyesinin ifadesi olagelmıştır.³ Sinan Paşa'nın bu mefhumların algılanışına ve bir tefekkür aracı olarak kullanılmasına dair ortaya koyduğu mezkûr lisân-ı hâl örnekleri, ediplerimizin kâinata bakışlarına dair ilgi çekici ve özgün birer örnektir.

1. İŞÂRET-İ LİSÂN-I HÂL

Sinan Paşa'nın lisân-ı hâl terimini açıkladığı “İşâret-i Lisân-ı Hâl” başlıklı bölümde müellif, cihana “hakikati görme gözü”yle bakmak gerektiğinden bahisle söze başlar. Paşa, “lisân-ı hâl” ile “işâret” kelamını hakikati gösteren deliller olarak değerlendirir. Ona göre, her mahlûkun bir dili vardır ve bu dille Yaratıcı'yı bildiğini bildirir.

*Her kişi ki nazar eder ayn-ı tahkîk ile
ve her kimse ki iltifât eder nûr-ı tevfîk ile
bu kaziyyeye câzîm olur ki:*

*Her mahlûk lisân-ı hâl ile mu'terif-i hâliktir
ve her sâmit ki görürsün, hakikatte nâtıktır*

Bu bakımdan, lisân-ı hâl, lisân-ı kâlden efdal ve efsahtir, kelâm-ı işâret ise kelâm-ı makâlden daha güvenilirirdir:

*Lisân-ı hâl efsah olur lisân-ı kâlden
ve kelâm-ı işâret asdak olur kelâm-ı makâlden*

“Haber dili yalan veya doğru olabilir fakat hâl dili daima doğruyu söyler. Konuşma dilinin muhatabı herkes olabilir fakat hâl dilini bilenler ancak ve ancak hâlden anlayanlardır.”

*Lisân-ı haber muhtemil-i tekzîb ü tasdik olur
lisân-ı hâl hod her ne derse tahkîk olur*

*Lisân-ı kâlin mukâbili avâm u ricâl olur
ve lisân-ı hâlin muhâtabı erbâb-ı ahvâl olur*

(2015), “Klasik Türk Edebiyatında Hayvan Hikâyeleri Üzerine Bir Araştırma”, *Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden 40. Yıla Armağan*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.

³ Klasik Türk edebiyatında çiçekler konusunda ayrıca bk. Ahmet Kartal. (1998), *Klasik Türk Şiirinde Lâle*, Akçağ Yayınları, Ankara.; Yavuz Bayram. (2001), *Çiçeklerle Diğer Bitkilerin Dîvân Şiirine Yansımaları ve Anlam Çerçeveleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Samsun.; Beşir Ayvazoğlu, *Güller Kitabı*, Kapı Yayınları, İstanbul 2016.; Neslihan Koç Keskin, (2018), *Örnekli ve Resimli Osmanlı Çiçek Adları Sözlüğü*, Berikan Yayınevi, Ankara.

“Konuşma dilinden dökülen lafızları cesetlerin kulakları dinler fakat hâl dilini ve hakikat işaretlerini kalbin kulağı duyar. Hâl dilinden anlayana yaratılmışlar yoldaş olur.”

“Mevcudatın binlerce kıssa ve hikâye anlatan bin türlü işareti vardır. Hayvanlarda nice işaret ve remizler, cansız varlıklarda nice incelikler ve gizlilikler vardır. Her çiçeğin kendisine has dili, her kuşun kendisine özgü bir zebanı vardır.”

Her hayvânda ne işaretler ve remizler olur

ve cemâdda ne nûkteler ve gamızlar olur

Her bir çiçeğin bir türlü lisânı olur

ve her bir kuşun kendine münâsib bir zebânı olur

Kuş dilini bilenler bilirler ki ne derler,

ve o lisânı anlayanlar anlarla ki ne söylerler.

Sinan Paşa hâl dili konusundaki iddiasının altını çizerken şöyle der:

“Sanmayın ki bu dediklerim kuru birer hayaldir. Bunların her birisi türlü türlü görünmez ve bilinmezlerden haberler vermektedir. Bunların her biri ibret almasını bilenlere vaaz eder, kalp gözüyle görebilenlere nice zikirler anlatır. Herkes mevcudatın lisân-ı hâlini, kendi idrakine ve zevkine göre anlar.”

Her kişi onların dillerini kendi i'tibârına göre anlar

ve her âdem onların murâdını zevkine göre fehm eyler

Sinan Paşa, bu bölümde “lisân-ı hâl” konusunu bir eski zaman hikâyesi ile örneklemektedir. Buna göre, “kuşdilini bilen bir Arap taifesi varmış. Bunlar, kuşların her türlü hareketinden ve hâlinde bir hâle işaret alırlar, her görüşlerini bir şeye delalet sayarlarmış. Bu taifenin çıkarımlarının isabeti de hiç şaşmamış.”

Mezkûr hikâyeden hareketle Sinan Paşa, bir fikri bulunan akıllı kişinin ve her şeyden ders çıkarmasını bilen zeki kişinin seher vakti gönül açıcı bir bahçeye girerek buradaki “yel, koku, bülbül, ağaç, dal, çiçek, dere” unsurlarına dikkatle, rikkatle ve hikmetle nazar etmesini ve bunların neler söylediğini işitmesini tavsiye etmektedir:

Her âkil ki onun bir fikreti olur ve her zekî onun bir ibreti olur

âlemde her vaazdan kendi derdine münâsib bir eser alır

ve her mevcûddan kendi niyyetine yakışır bir haber alır

Sinan Paşa, bu tahayyülü okuyucunun da hayalinde uygulamasını beklemekte ve bu bahçedeki lisân-ı hâl yolculuğunu okuyucu ile birlikte tamamlamayı istemektedir:

Eğer bu yollardan bir pare zevkin var ise

ve eğer bu asıl marifetlerden bir şemme şevkin var ise

seher vaktinde bir bûstân-ı safâya ve bir ravza-i hazrâya var ki...

2. İŞÂRET-İ LİSÂN-İ HÂL-İ BÂD-İ NESİM

Sinan Paşa'nın tefekkür yolculuğuna çıkardığı mezkûr bahçede, hâl dilini dinlemek üzere bahsi ilk açılan "bâd-ı nesim"dir.

Nesim, divan şiirinde sevgilinin kokusunu taşıması yönüyle dikkat çeker. Sevgilinin mahallesine gidip gelen nesimin yârin saçları ile sıkı alakası olup daha ziyade âşığa sevgiliden haber getiren haberci olarak kabul edilir (Pala, 2004: 357).

Nesim, rüzgâr ve yel manasında Kur'ân'da⁴ geçmektedir. Sinan Paşa'nın da Kur'ân'a atfen çizdiği bir nesim metaforu gözlemlenmektedir. Kur'ân'da:

"... rüzgârları her taraftan estirmesinde, yer ile gök arasında Allah'ın emrine tâbi bulutta, akıl ve düşünce sahibi olan bir millet için Allah'ın birliğine, kudret ve yüceliğine delâlet eden birçok alâmetler vardır." (Bakara, 2/164)

"Biz (bitki ve bulutlar için) aşılایıcı rüzgârlar gönderdik de ..." (Hicr, 15/22)

"Yağmurun önünde, rüzgârları bir müjdecî olarak gönderen O'dur..." (Furkan, 25/48)

"... ve rüzgârları (çeşitli yönlerle) çevirmesinde de akıllı olan bir toplum için bir çok alâmetler var." (Casiye, 45/5)

ayetlerinde görüldüğü gibi rüzgâr, Kur'ân'da bir müjdecî olarak anlatılmış ve tabiattaki görevlerine yer verilmiştir.

Sinan Paşa'nın da bu ayetleri çağrıştıran ifadeleri ve bu yönde bir tefekkür ve seyir halinde olduğu dikkat çekmektedir. Sinan Paşa özellikle; *bâd-ı şimâl*, *bâd-ı sabâ*, *cenûb*, *debûr* ifadeleriyle rüzgârın çeşitlerine değinmiş ve her birinin bir vazifeyi icra ettiğini dile getirmiştir.

Ma'ârif-nâme'nin bu bölümünde bâd-ı nesim der ki:

"Ben her sevenin sevdiğine elçiyim. Her dertlinin tabibine haberciyim. Her âşığın sırdaşı, her hasret çekenin arkadaşıyım."

Eydir ki:

"Ben her muhibbin resûliyyüm habîbine

ve alilin habercisiyim tabîbine

Her âşıkın hem-râziyım

ve müştâkın dem-sâziyım

"Emanet edilen haberi yerine ulaştırırım. Kulağıma fısıldanan sırrı aynen aktarırım. Kiminle sohbet etsem, kiminle otursam ona yumuşak davranır, onunla uyum sağlarım. O iyi olursa ben de iyi olurum, o kötü olursa ben de kötü gözükürüm. Hastalar benimle sağlık bulur, girdiğim yerler benimle canlılık bulur. Ben yumuşak yüzlüyüm, kolayca her yöne dönebilirim. Çabuk dost olurum, ben iyilikler ve güzellikler sahibi olan Allah'tan gelen esintiyim."

Ben serîu'l-i'tilâfım

⁴ Ayetler için A. Fikri Yavuz'un hazırladığı mealden istifade edilmiştir, bk. (2002), *Kur'ân-ı Kerim ve Meâl-i Âlisi*, Sönmez Yayınları, İstanbul.

*Odlara yakarlar kebidimi
ve su gibi arıdırlar cesedimi*

*Gözlerimi dümûa gark ederler
ve beni baştan ayağa gark ederler*

“Sonra cam kavanoza atar güneşe koyarlar beni, günden güne sıcaklığım artar. Fakat ben yine de iyiliğimi ve güzel kokumu elden bırakmam. Benim için yanıp yakılanlara kokum helal olsun. Beni bir şişede asılı gördükçe benim halimden ibret alsınlar.”

Ve gül, bunun gibi daha birçok hikâyeler anlatıp dünya bahçelerinin vefasızlığından ve cihan gülistanının safasızlığından şikâyetler eder.

4. İŞÂRET-İ LİSÂN-I HÂL-İ NERGİS

Yunan Mitolojisi'ndeki Narcissus hikâyesi, Narsis'in su kenarında aksini görerek kendine meftun olması, bir aşk ve taaccüple kendi aksini seyrederek geçirdiği ömrünün sonunda nergis çiçeğine dönüşmesi (Gültekin, tarihsiz) şeklinde seyreden bir hikâyedir.

Klasik Türk edebiyatında nergis ile göz arasında yakın ilişki bulunur. Sevgilinin gözü nergistir; baygın ve şehla bakar, intizar çeker, mesttir (Pala, 2004: 356).

Sinan Paşa da geleneğin ve kabullerin yanı sıra nergisin hizmet ehli bir çiçek olduğunu vurgulamaktadır. Metne göre, gül konuşurken nergis de söze katılır ve o da lisân-ı hâlini arz ederek “Ben bağ ehlinin bekçisi ve gözcüsüyüm. Onların geceleri sohbet arkadaşı ve dostuyum.” der:

*Ben bâğ ehlinin rakîbi ve şâhidiyim
ve ben onların semîri ve münâdimiyim*

Esasım zümrütten bir sap üzerine oturtulmuştur, elbisem gümüş ve altındandır:

*Kasab-ı zümürüd üzerine bina olmuştur esâsım
lûceyn ile ascedden kılınmıştır libâsım*

“Sabahlara kadar uyumam, gözetirim; kavmin efendisi ona hizmet edendir, derim.”

*Ertelere değin uyumam, gözetirim
'Seyyidü'l-kavmi hâdimühüm' derim*

“Azimeti ve hikmeti olana kılavuzluk eder, hizmet yolunun nasıl olduğunu gösteririm. Gece gündüz hizmet ederim çünkü hizmet ehli, hiç durmadan oturmadan hizmet etmelidir.”

Sinan Paşa, nergisin hâl dilini anlattıktan sonra menekşenin de pek çok hikmetler taşıdığını, çiçeklerin ve kuşların türlü remizler ve özelliklerle dikkat çektiğini ifade etmektedir:

Nite ki beneşşeye baksan neler anlarsın

6. İŞÂRET-İ LİSÂN-I HÂL-İ HAMÂME

Kebuter, hamame adlarıyla da anılan güvercin, klasik Türk edebiyatında postacı yahut haberci vasfıyla ele alınır. Sinan Paşa da bu anlamın dışına çıkmayarak fakat onun da hizmet ehli bir kuş olduğuna vurgu yaparak güvercinin lisân-ı hâlîne yer vermiştir:

“Güvecin bin yanda durup öter, o da dert ehline nice haller eder. Ubudiyet halkası boynuna geçmiş, sevgi tüyü özleminin kanadını kaplamıştır. Hangi mektubu verirsen onu emanet olarak taşır, ne türlü elçilikle gönderirsen tez zamanda eriştirir.”

*Her ne mektûbu ki versen
emânet üzerine hâmil olur
ve her ne risâlete ki göndersen
ta'cîl ile vâsıl olur*

Sinan Paşa'nın anlattığına göre; eski zamanlarda bir taife de onun davranışlarını gözlemleyerek her hareketine göre gaipden haber verirlermiş. Çoğunlukla da dedikleri çıkar, yanlış tahminleri çok az olurmuş.

7. İŞÂRET-İ LİSÂN-I HÂL-İ TÂVUS

Klasik Türk edebiyatında; açılması, rengârenk olması, gezip tozması, salınışı gibi özellikleriyle sevgiliye teşbih edilmiştir. Bununla birlikte tavus; parlak renkleri ve salınarak yürümesi sebebiyle güzelliklerden nasibini almış fakat ayaklarının ve sesinin çirkinliği dolayısıyla da ah edip üzülen dertli bir kuştur. İnanişâ göre Allah onun gururunu kırmak için ayağını ve sesini çirkin yaratmıştır. Bir diğer inanişâ göre de tavusun bir kuş iken şeytanın cennete girmesine alet olduğu, Âdem ile Havva'nın yasak meyveyi yemelerinden sonra cennetten çıkarıldığı düşünülmektedir (Pala, 2003: 456; Eskigün, 2006: 79-81).

Sinan Paşa da bu ikinci inanışın rehberliğinde tavusun lisân-ı hâlîni beyan etmiştir:

“Tavus, muhabbet şarabından kadeh kadeh içmiştir. O da aşk avaresi, muhabbet biçaresidir. Fakat İblis'in hilesi o zavallının da başına gelmiş, cennet içinde uçarken sürülüp dışarıya çıkarılmıştır. Görünüşüyle hoş ve güzelce salınıp yürür ama iç yüzünden haberdar olanlar onun nelerden haber verdiğini anlarlar, der ki:

Hani benim cennet çimenliklerinde seğırtip gezmelerim, o sarayda seyredip dolaşmalarım, o evlerin çevresini dolanmalarım, o havada uçuşlarım, o boşlukta gidiş gelişlerim? O demlerde Hakk'ın cemalini tesbih etmek yemeğimdi, şarabım O'nu takdis etmekte.”

*Hani şu demler ki taâmım tesbih-i cemâl-i Hak idi
ve hani şu vakitler ki şarâbım takdîs-i vücûd-ı mutlak idi*

“Sonunda İblis'in hilesi ile belaya uğradım ve bu tutsaklık yurduna düştüm. Onun fitnesiyle beni cennetten attılar. Onun vesvesesiyle beni izzetten azlettiler. Fakat baktıkça o güzel günlerimi hatırlayayım, derdim, hicranım ve ateşim artsın

diye tamamen kılığını değiştirmediler. İşte ben bu dertle durmaz koşarım, o hevesle bahçelerde gezer gezer dururum.”

Ben dahi o derd ile durmaz yelerim

ve o hevâ ile bûstânlarda gezerim

“Eğer cennet ele girmezse hiç olmazsa ondan bir nişane olsun, eğer dosta kavuşmazsak hiç olmazsa anmaya bahane olsun. Mademki nakşını görmüyorum, hiç olmazsa numune göreyim, mademki boyuna eremiyorum, hiç olmazsa kokusuna ereyim.”

Sinan Paşa'ya göre tavus bunun gibi daha pek çok sözlerle yanar yakılır, ibret almasını bilenler için dertlerini bir bir anlatır.

8. İŞÂRET-İ LİSÂN-İ HÂL-İ HORÛS

Klasik Türk şiirinde horoz ekseriyetle zilleti, masivayı, dünyayı, tamahkârlığı temsil eder (Turan, 2014: 29-30). “İslam müelliflerine göre de horoz bütün kuşların en şehvetlisi ve en çalılısıdır. Tavuklara iltifat hususunda ayrımcılık yapmaz. Ancak çok akıllı bir hayvan değildir. Gece olunca tüm tavukları güvenli bir yerde etrafına toplar, kendisi de kapıda nöbet bekler. Ömründe bir kere beyzatu'l-akr isimli küçük bir yumurta yumurtlar.” (Eskigün, 2006: 91-92).

Sinan Paşa, horozu insanlara vakitleri bildiren, onları sabahları gaflet uykusundan uyandıran bir hayvan olarak anlatır. Her ötüşünün başka bir anlam ifade ettiğini, kendisine ne kadar zulmedilse de insana hizmetten hiç geri durmadığını horozun lisân-ı hâli olarak ifade etmektedir.

“Her vakit ezan okumak bana ezel gününden beri vazifedir. Her kim seherde uyuyup bunu işitmezse o leş hükmündedir.”

... benim ezânım işârettir o kimselere ki “Yedûne Rabbühüm tazarruan ve hufye” olur

“Kanadı çırpamam bir iş bitirmenin sevincinden, birbiri ardınca ötüşüm felah için dua edişimdir.”

Tasfîk ettiğim cenâhımı beşâret ederem necâh için

ve tekvîr ettiğim sıyâhımı duâ ederem felâh için

“Baykuş geceleri vazife yapar fakat hizmet ehli olarak ben, gece gündüz demeden kulluk için ayakta dururum. Ben vazifemi gece gündüz, gizli açık ayırmadan yaparım. İnsanlara vakitleri bildiririm, haber olmayanlara saatleri duyururum. Bende taatle geçmeyen bir saat yoktur. Hakiki Mevla'ya kulluk ederim.”

Halâyıka ta'lim ederem evkâtı

Ve gâfilîne tenbih ederem saati

Ömrümden geçmez bir sâa

ki benden bulunmaya tâa

“İbretle bakanlar onun hasisliğine değil, edebine ve uyanıklığına bakarlar. Dövlüseler de sahiplerinin kapısını bırakmazlar. Bir şey verilirse yerler, verilmezse ses çıkarmazlar.”

*Eğer i'tâ ederlerse şâkir olur
ve eğer men' ederlerse sâbir olur*

“Herkes uyurken o ayaktadır. Başına gelen beladan şikâyetçi olmaz, elinden gidene de ağlamaz.”

*Hiç bir âfâta şâkî olmaz
ve hiçbir mâ-fâta bâkî olmaz*

*Ne bir ribât-ı ma'hûdu olur
ve ne bir mebît-i mahmûdu olur*

“Ne kalacak bir yurdu ne de yatacak güzel bir yuvası vardır. Hastalansa ilgileneni olmaz, öldürülse katili bulunmaz. Hiç isteği ve talebi olmaz, bir yıllık yola gitse azığı bulunmaz. Ne malı ne ardında kalanı vardır. Yalnız ve yoksul olarak kapılarda gezer durur, hangi kapıya düşse o kapıya hizmet eder. Bulunduğu kapıyı korkusuzca korur, oradan bir yere gitmeden oturur. Ahdine vefalıdır, sözleşmesini tutar.”

*Vâfi olur uhûdunu
Râî olur ukûdunu*

Hizmetten bir an ayrılmaz, bir saat koyup gitmez. Surette hakirdir, son derece fakirdir fakat tüm bunlara razıdır. Kimse onu sormasa da bakımını üstlenmese de o kulluğu bırakmaz ve oradan ayrılmaz.

*Kimse bunu tefakkud etmeye
ve bir ehad bunu taahhüd etmeye*

*yine bu kâim ola kulluğunda
ve dâim mülâzim ola onda*

Sinan Paşa, kelbin lisân-ı hâli ile mezkûr meseleyi “Fî'l-cümle” diyerek tamamlarken “Akıllı kişinin gerek köpek gerek eşek, dünyadaki her varlıktan, her hayvandan güzel bir sıfat almasını, her birinden bir huy öğrenip onunla amel etmesi” gerektiğini tekrar dile getirmektedir:

“Şimdi her birinden bir parçacık söz etmeye kalksam söz bıktırır ve kitap uzar gider. Akil olan yalnız bu kadarından bile hisse kapar, arif olana bir sinek vızıltısı yeterlidir. Kişinin gönlünde dertten bir iz varsa her mevcuttan haberi olur. Kimin kalbinde marifet ve takvadan eser varsa her vaazdan müjde alır veya korku duyar. Özlerin en değerlisi onun sözleri olur ve işlerin en iyisi onun teşvik ve yönlendirişi olur.”

*Âkile gerektir ki her hayvândan bir sıfat-ı hasene ala
ve her birinden bir hulk öğrenip onunla amel kıla*

çekmiş, zaman zaman yürüttüğü devlet görevlerinden azledilmiş ve bu yolda ettiği sitemleri kendi ifadeleriyle aşikâr eylemiştir. Hayatının son zamanlarında bir uzlet hayatı yaşadığını bildiğimiz Sinan Paşa, *Ma'ârif-nâme*'sinde pek çok kez yaşadıklarını hatırlayarak dünyayı zemmetmiş, halktan uzaklaşıp Hakk'a yaklaşmanın gereğini anlatmıştır.

Nesre şiiriyet katan ve böylelikle klasik Türk edebiyatı dünyasında özgün bir yere sahip olan Sinan Paşa, *Ma'ârif-nâme*'sindeki lisân-ı hâl örnekleriyle de sarıh ve zarif bir anlatımla varlığın yaratılışına anlamlar vermiştir. Mevcudatın kendisini ifade etmesi, sırlarını söylemesi, ibretler sunması, Yaratıcı'dan ayetler anlatması gibi bir amacı ve sonucu bulunan lisan-ı hâl konusunda Sinan Paşa, bu dilin yalnızca maarif ehli tarafından anlaşılabilirliğini savunmuştur. Bu ifadelerle; lisân-ı hâlî hem ariflerin hem de bu *Ma'ârif* kitabını okuyacak olanların anlayabileceğini vurgulayarak eserinin irfan cihetini öne çıkarmıştır.

Ma'ârif-nâme'de geçen lisân-ı hâl örnekleri -temelde- müellifin yaratılan her şeyi "hizmet eden" birer unsur olarak görmesine dayanmaktadır. İnsanın tek vazifesinin Allah'a kulluk olduğunu bilen ve bildiren Sinan Paşa, diğer mahlûkatın da Hakk'a kulluk, halka hizmet etmek gereğiyle yaratıldığını ifade etmektedir.

"Lisân-ı hâl"ın manasını açıkladığı yazısından sonra Sinan Paşa; nesîm (rüzgar), verd (gül), nergis, bülbül, hamâme (güvercin), tâvus, horûs (horoz), hüdhd, baykuş, kelb (köpek) olmak üzere on unsurun hâl dilini örneklemiştir. İslamiyet'in, Şark kültürünün, mitolojinin etkileriyle kültür ve edebiyatımızda çeşitli mecaz ve mazmunları ifade eden bu unsurlar, Sinan Paşa tarafından da genel hatları korunarak işlenmiştir. Ancak bu unsurlardan hiçbirisini genel kabullerdeki olumsuz inanç/inanışlarla anmayan, hepsine muhabbet ile bakan Sinan Paşa, cümle mahlûkatın bir görevinin bulunduğunu ve hepsinin daima hizmette olduğunu söylemiştir. Örneğin gül ile bülbülün aşkıdan söz etmek yerine ikisinin de "dünyadan ve zamaneden şikâyet eden" unsurlar olarak tasvir ve teşhis edilmesi Sinan Paşa'nın varlığa dair tasavvurunun bir yansıması olarak kayda değerdir. Öte yandan uğursuzluğuyla maruf baykuşu, bu özelliğiyle değil de halktan uzaklaşıp uzlette yaşayan akıllı bir kuş olarak tasvir etmesi; köpeğin şer'ın pis sayılmasını, âşğın rakibi olmasını değil de sadakatini konu etmesi de oldukça dikkat çekicidir.

Sinan Paşa'nın mahlûkata geleneğin bir miktar dışında bakmasını, hayatı boyunca edindiği tecrübeler ve teselli bulduğu tasavvufa bağlamak mümkündür. Zira *Ma'ârif-nâme*'nin içinde geçen ve uzleti tavsiye eden diğer yazılarında da aynı sitem, serzeniş ve teselli arayışı dikkat çekmekte olup eserini zor yıllarının bir hatırası ve insanlığa ibret vesikası olarak bıraktığı muhakkaktır. Bu bağlamda Sinan Paşa'nın *Ma'ârif-nâme*'sindeki bütün münşeatinin -hayata ve kâinata bakışındaki özgünlüğü göstermesi bakımından- değerli olduğunu söylemek gerekli, bu vasfıyla eserin "teselli, tezekkür, tefekkür, teemmül ve tedebbür" için de bir rehber, bir başucu kitabı olduğunu ilan etmek lüzumludur.

KAYNAKÇA

- Ayvazoglu, Beşir. (2016), *Güller Kitabı*, Kapı Yayınları, İstanbul.
- Bayram, Yavuz. (2001), *Çiçeklerle Diğer Bitkilerin Dîvân Şiirine Yansımaları ve Anlam Çerçeveleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Samsun.
- Ceylan, Ömür. (2015), *Kuşlar Dîvânı, Osmanlı Şiir Divanı*, Kapı Yayınları, İstanbul.
- Çelik, Aysun. (2015), “Klasik Türk Edebiyatında Hayvan Hikâyeleri Üzerine Bir Araştırma”, *Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden 40. Yıla Armağan*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.
- Çelik, Aysun. (2017), *Sinan Paşa ve İlim, Türk Dünyasının Ulu Çınarı Mertol Tulum Kitabı* (Editörler: Ahmet Kartal, Mehmet Mahur Tulum), Sivrihisar Belediyesi Yayınları, İstanbul.
- Demirci, Mehmet. (1997), “Hal”. *DİA*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 216-218.
- Eskigün, Kübra. (2006), *Klasik Türk Şiirinde Efsanevi Kuşlar*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş.
- Gültekin, Nur. (Tarihsiz), “Yunan Mitolojisinin Narkissosu İle Klasik Türk Şiirinin Nergisi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *Edebiyatımızda Mitoloji Sempozyumu IV*, <https://www.academia.edu> Erişim Tarihi: 12.10.2018.
- İpek, Abdulmuttalip. (2008), *Klasik Türk Şiirinde Gül Redifli Kasideler*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- Kara, Mustafa. (1998). “Hikmet”, *DİA*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s.518-519.
- Koç Keskin, Neslihan. (2018), *Örnekle ve Resimli Osmanlı Çiçek Adları Sözlüğü*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Koç, Aylin. (2009), “Sinan Paşa”, *DİA*, C. 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 229-231.
- Kutluer, İlhan. (1994), “Düşünme”, *DİA*, C. 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 56.
- Naskali-Gürsoy, Emine. (1987), *Sinan Paşa Tezkiretü'l-Evliyâ*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Özcan, Abdülkadir. (1989), *Mecdî Mehmed Efendi, Hadâiku's-Şakâik (Şakâiku'n-Nu'maniye ve Zeyilleri)*, C. 1, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Pala, İskender. (2004), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul.
- Şahin, Ahmet. (2012), “Türk Edebiyatında Edebî Tefekkür Anlayışı”, *Bercestedergisi*, Mayıs. http://akademik.semazen.net/article_detail.php?id=678 Erişim Tarihi: 10.10.2018
- Tulum, A. Mertol. (2001), *Tazarru'-nâme*, MEB Yayınları, Ankara.

Tulum, A. Mertol. (2011), *Yakarışlar Kitabı (Tazarru'-nâme)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Tulum, Mertol. (2013), *Sinan Paşa Maârif-nâme-Özlu Sözler ve Öğütler Kitabı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

Turan, Muhittin. (2014), “Ahmedî Divanı'nda Kuşlar”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 7, Aralık, s. 23-37

Üstün, Yakup. (1970), “Dînî Eğitimde Metot”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, C. 9, S. 96-97, s. 170-172.

Yavuz, A. Fikri. (2002), *Kur'an-ı Kerim ve Meâl-i Âlisi*, Sönmez Yayınları, İstanbul.

Yıldırım, Kadri. (2002), “Arap Dili ve Belâgatında Bedensel Beyân”, *Ekev Akademi Dergisi*, Y. 6, S. 13, Güz, s. 295-314.

Zavotçu, Gencay. (2006), *Divan Edebiyatı Kişiler-Kişilikler Sözlüğü*, Aydın Kitabevi, Ankara.

Zavotçu, Gencay. (2007), “Divan Şiiri'nde Hâl Dili”, *İlmî Araştırmalar*, S. 24, s. 137-155.